

Біліченко Лідія Сергіївна,

магістр історії, випускник

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

orcid.org/0009-0000-9204-8295

bilichenko.di@gmail.com

УСЕУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО КОЛИШНІХ ПОЛІТКАТОРЖАН ТА ЗАСЛАНЦІВ (1921–1935 РОКИ)

У статті досліджується діяльність Усеукраїнського товариства політкаторжан та засланців протягом 1921–1935 років. Встановлено, що після Жовтневої революції, громадянської війни й іноземної інтервенції перед революційними силами постало не тільки завдання консолідації їхньої економічної та політичної влади, але й необхідність тепер, за відсутності царської цензури, детально вивчити історичне минуле революційного руху, описати кроки, що привели до успіху. Найбільш значною і великою організацією, створеною із цією метою під контролем старих більшовиків 12 березня 1921 року, стало Товариство колишніх політкаторжан і засланців. У його щомісячному органі, журналі «Каторга і заслання» (спочатку «Історико-революційний вісник») слово тепер надавалося «героям каторги». Тут друкувалися спогади та мемуари про боротьбу із царизмом у підпіллі, у сумнозвісних царських в'язницях, на каторзі, у сибірському засланні й еміграції. Публікувалися також некрологи відомим революціонерам, архівні матеріали та деякі нечисленні наукові статті, присвячені революційному руху. З'ясовано, що Товариство розгорнуло таку активну діяльність, що аж до його ліквідації в 1935 році воно суттєво впливало на написання історії революційного руху з початку XIX століття до 1917 року і, таким чином, зробило внесок у створення історії чи міфу про виникнення та заснування радянської держави. Зокрема, члени Товариства влаштовували доповіді, публічні лекції, екскурсії та літературні вечори в різних містах України. Робили вони це насамперед для пропаганди: популяризувати історію революційного руху та боротьбу проти самодержавства. Визначено, що поряд із турботою про традиції, Товариство виконувало також важливу соціальну функцію. Воно опікувалося розподілом суттєвої фінансової підтримки, санаторних місць, медичної допомоги та житла серед своїх членів, частиною тяжко постраждалих, духовно та фізично, у таборах і в'язницях. Становлять інтерес не тільки соціальна функція і великий вплив Товариства на історіографію 20-х і 30-х років, а і його члени. До нього входили не лише більшовики, а й меншовики, анархісти (анархо-комуністи й анархо-синдикалісти), бундівці, соціал-революціонери тощо, а також велика кількість колишніх членів цих партій. У 1935 році Товариство було ліквідовано.

Ключові слова: каторга, примусова праця, політичні арештанти, Всеукраїнське товариство колишніх політкаторжан та засланців, УРСР.

Bilichenko Lidiia,

Master of History, Graduate

Petro Mohyla Black Sea National University

orcid.org/0009-0000-9204-8295

bilichenko.di@gmail.com

ALL-UKRAINIAN SOCIETY OF FORMER POLITICAL PRISONERS AND EXILE TRIALS (1921–1935)

The article examines the activities of the All-Ukrainian Society of Political Prisoners and Exiles during 1921–1935. It is established that after the October Revolution, the Civil War, and foreign intervention, the revolutionary forces were not only faced with the task of consolidating their economic and political power, but there was also a need now, in the absence of tsarist censorship, to deal in detail with the historical past of the revolutionary movement and to describe the steps that led to success. The most significant and large organization created for this purpose under the control of the old Bolsheviks on March 12, 1921, was the Society of Former Political Prisoners and Exiles. In its monthly organ, the magazine “Hard Labor and Exile” (originally “Historical and Revolutionary Bulletin”), the word was now given to “heroes of hard labor”. It published memoirs and recollections about the struggle against

tsarism in the underground, in the notorious tsarist prisons, in penal servitude, in Siberian exile and emigration. Obituaries of famous revolutionaries, archival materials and some few scientific articles devoted to the revolutionary movement were also published. It has been found that the Society was so active that, until its liquidation in 1935, it significantly influenced the writing of the history of the revolutionary movement from the beginning of the 19th century to 1917 and, thus, contributed to the creation of a history or myth about the emergence and foundation of the Soviet state. In particular, members of the Society organized reports, public lectures, excursions and literary evenings in various cities of Ukraine. They did this primarily for the purpose of propaganda: to popularize the history of the revolutionary movement and the struggle against the autocracy. It has been determined that, along with caring for traditions, the Society also performed an important social function. It was engaged in the distribution of significant financial support, sanatorium places, medical care and housing among its members, some of whom were severely affected, spiritually and physically, in camps and prisons. Of interest, however, is not only the social function and the great influence of the Society on the historiography of the 20s and 30s, but also its members themselves. It included not only Bolsheviks, but also Mensheviks, anarchists (anarcho-communists and anarcho-syndicalists), Bundists, Social Revolutionaries, etc., as well as a large number of former members of these parties. In 1935, the society was liquidated.

Key words: hard labor, forced labor, political prisoners, All-Ukrainian Society of Former Political Prisoners and Exiles, Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. В історичній перспективі всім іншим типам в'язниці передувала каторга – підневільна праця найтяжчими з погляду держави злочинцями на користь держави. Каторга, як і покарання відправкою на галери, означала спільне перебування великої кількості людей, коли десятки, а то й сотні ув'язнених змушені були співіснувати на обмеженому просторі й ділити один з одним всі моменти життя, аж до найінтимніших.

Каторга була практикою, поширеною, наприклад, у 1680–1810 рр. у Франції. Ключовими елементами, що визначали повсякденне життя на каторзі, були барак і нари.

На території України перші каторжні були засновані в 1869 р. – Новобілгородський і Новоборисоглібський каторжні центри. У зв'язку з реформою імператора Миколи II протягом 1906–1907 рр. були засновані ще три каторжні в'язниці – Херсонська, Харківська та Миколаївська каторжні тюрми.

Після Жовтневої революції 1917 р. усі колишні політв'язні Російської імперії отримали довгоочікувану свободу й у 1921 р. заснували Товариство колишніх політкаторжан та засланих – громадську організацію, яка працювала протягом 1921–1935 рр. Її основною метою було ведення науково-дослідної, виставкової, просвітницької та видавничої діяльності щодо життя та побуту каторги та заслання в дореволюційний час. Товариство було ліквідовано рішенням Президії ЦВК СРСР від 25 червня 1935 р.

Аналіз досліджень і публікацій. Натепер у вітчизняній історичній науці немає

узагальнювальних праць із даної тематики в консолідованому вигляді, із широкою ретроспективою огляду інформації, де розкривається діяльність Товариства колишніх політкаторжан та засланих протягом 1921–1935 рр. Серед дослідників, які прямо чи опосередковано висвітлювали зазначене питання, можна виділити праці Л.С. Біліченко (Біліченко, 2021a, с. 50–59; Біліченко, 2021b, с. 95–104; Біліченко, 2022, с. 1339–1346), П.О. Токаленка (Токаленко, 2015, с. 32–37), І.С. Міронової (Міронова, 2021, с. 69–76), Л.Л. Левченко (Левченко, 2019, с. 44–58) та Н.М. Касьянової (Касьянова, 2014, с. 72–79).

Мета статті. Дослідити на основі архівних джерел діяльність Усеукраїнського товариства колишніх політкаторжан та засланих протягом 1921–1935 рр.

Виклад основного матеріалу. Товариство було організоване з ініціативи революційних діячів, репресованих у часи Російської імперії: народовольців, соціалістів-революціонерів, соціал-демократів і більшовиків. Унаслідок репресій більшовицької влади проти частини ініціаторів створення Товариства до їх числа в історичній літературі радянських часів відносили лише представників радянської (більшовицької) влади – Ф.Е. Дзержинського, Я.Е. Рудзутака, Е.М. Ярославського й інших. Засідання засновників Товариства відбулося в Москві під головуванням Анастасії Біценко.

Від заснування мало назву Товариство колишніх каторжан і засланих поселенців (рос. Общество бывших каторжан и ссыльно-поселенцев), від 1924 р. – Усесоюзне товариство

політкаторжан і засланих поселенців (Всесоюзное о-во политкаторжан и ссыльно-поселенцев ..., 1928, с. 215).

В УРСР діяла Всеукраїнська рада Всесоюзного товариства політкаторжан і засланих, м. Харків, створена в 1921 р. в Харкові. Рада очолювала відділення Товариства, які існували в Україні – у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі та Полтаві. Товариство проводило реєстрацію і облік колишніх політкаторжан і засланих, надавало їм матеріальну допомогу, організовувало лекції та доповіді, опікувалося збиранням, збереженням, вивченням матеріалів революційного руху.

Підготовку кадрів відділення по Україні проводили шляхом розгалуження системи гуртків, окремими лекціями й інструктажними доповідями. Так, у Харкові діяв гурток з історії партії, у який уходили 28 осіб, а в Одесі було організовано гурток сучасної політики (ЦДАВО, ф. 808, оп. 3, спр. 3, арк. 65).

При Всеукраїнському товаристві політкаторжан та засланих була створена науково-дослідницька комісія, яка відала всіма науково-дослідницькими питаннями. При завідувачеві відділом організовувалися наради із членів Товариства. Склад нарад затверджувався Президією Товариства (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 523).

Важливими відділами у структурі Всеукраїнського товариства політкаторжан та засланих були відділ культури та пропаганди та соціально-побутовий відділ.

Відділ культури та пропаганди вирішував такі питання:

- культмасове питання;
- музейна робота;
- шефська діяльність;
- клубна робота;
- бібліотечна діяльність;
- політнавчальна діяльність;
- інструктаж з усіх перелічених питань по Україні;

Таблиця 1

Список працівників Усеукраїнського товариства політкаторжан та засланих

№	Прізвище	Посада	Оклад
1.	К.Л. Фейгельман	Секретар	450 руб.
2.	С.І. Новосадський	Завідувач з фінансів	475 руб.
3.	В.Г. Новиков	Головний бухгалтер	600 руб.
4.	Т.П. Леонкіна	Заступник головного бухгалтера	325 руб.
5.	Є.І. Дьяченко	Бухгалтер	275 руб.
6.	Р.Х. Персецька	Завідувач канцелярії	300 руб.
7.	Ю.С. Владимирович	Машиністка	200 руб.
8.	В.В. Таковенко	Машиністка	200 руб.
9.	Н.П. Канищева	Кур'єр	120 руб.
10.	С.С. Ушеревич	Завідувач культпромом	450 руб.
11.	К.Я. Паскин	Секретар культпрому	375 руб.
12.	І.А. Здоровець	Секретар організаційного відділу	350 руб.
13.	А.М. Сакова	Секретар Веткомісії	280 руб.
14.	Д.І. Калашник	Секретар побутового сектору	350 руб.
15.	В.А. Каспин	Секретар планового сектору	400 руб.
16.	М.І. Лобанов	Заступник секретаря планового відділу	200 руб.
17.	Козорезов	Інструктор	500 руб.
18.	Логвиненко	Плановик	400 руб.
19.	Курнов	Агент	350 руб.
20.	Вальц	Юрисконсульт	100 руб.
21.	Роцин	Агент	200 руб.
22.	Залужний	Секретар	400 руб.
23.	П.К. Литвинов	Завідувач музею	450 руб.
24.	С.Л. Шрейбер	Заступник завідувача музею	400 руб.
25.	Пергаменцева	Завідувач архіву	300 руб.
26.	Урядов	Комірник	250 руб.

Джерело: ЦДАВО. Ф. 808. Оп.1. Спр. 13. Арк. 525–526.

- ведення обліку та підзвітності;
- нагляд за своєчасним виконанням поставлених завдань (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 522).

Найбільшим музеєм Товариства був музей Одеського відділення площею в 40 м. Основні відділи музею такі: 1) Царська монархія; 2) Лютнева революція та звільнення з тюрем; 3) Жовтнева революція; 4) Заслання; 5) Каторга; 6) Петропавлівка та Шліссенбург.

Окрім різних письмових матеріалів, музей також мав низку картин-копій і великий портретів, а також такі макети: «Смертна страта», «Прогулянка по тюрмі», «Відправка на заслання», «У карцері», «Побиття в темному карцері» (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 180).

Протягом року Одеський музей проводив приблизно 78 екскурсій (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 181).

Розвивалася просвітницька та пропагандистська робота. Нерідко члени відділу культури та пропаганди організовували публічні лекції для українського селянства. У рамках цих проєктів у 1930 р. члени Товариства виїхали в колгосп «Червона Перемога», що на Харківщині, для виконання таких робіт:

- проведення 3-х доповідей і співбесід на тему революції 1905 р. та становища селянства в цю добу;
- організація агронавчання;
- перевірка роботи з ремонту інвентарю та утримання худоби (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 94).

Також було вирішено в колгоспах на Харківщині провести дві лекції з теми «Міжнародний Червоний Хрест та СРСР» та «Річниця декрету з охорони соцвласності» (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 146).

До лєнінських днів було зроблено добірку спеціальної літератури, яка складалася з мемуарів і спогадів самого В.І. Леніна та книг із марксизму-лєнінізму та пролетарської революції (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 204).

Соціально-побутовий відділ надавав медичну допомогу членам Товариства й обслуговував дітей. Також відділ постачав продовольством столові та майстерні, відав курортно-санітарною допомогою (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 522).

З огляду на щорічне поширення захворювань серед членів Товариства та велике значення санітарно-курортного лікування, Товариство асигнувало великі суми коштів на закупівлю курортних місць для всіх відділів на території України (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 477).

У цьому контексті варто також сказати, що 8 листопада 1927 р. відбулося урочисте відкриття Будинку ветеранів революції в Одесі. На захід було запрошено представники різноманітних місцевих партійних, радянських, громадських і професійних організацій (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 2).

Станом на 1927 р. до одеського Будинку ветеранів революції вступили:

- пенсіонерка НКСО УРСР Катерина Миколаївна Кулікова, 70 років. На її утримванні перебував 9-річний онук. Сама вона була інвалідом 2-ї групи. За часів царського режиму судилася за зберігання нелегальної літератури та вибухових речовин. Спочатку була засуджена на 1 рік ув'язнення у фортеці та до адміністративного заслання до Тобольської губернії. На 1927 р. проживала в Чернігові;

- Гаврило Кондратійович Генюк. Народився в 1864 р. в робітничій родині. Був активним учасником революційних подій 1905 р. Заарештований у 1907 р. та висланий до Астраханської губернії. На 1927 р. проживав у Харкові;

- Віктор Болеславович Арєндт. Народився в 1842 р. Брав участь у поході Джузеппе Гарібальді за звільнення Італії від австрійського панування в 1859–1860 рр. Був активним учасником Польського повстання 1863 р., за що був висланий на 5 років у Великий Устюг. Брав активну участь у революційних подіях 1917–1918 рр.;

- Антон Щербак. Розпочав свою революційну діяльність у 1901 р. в Харківській губернії та в м. Суми. Був керівником селянського руху в 1905–1906 рр. (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 3).

Було вирішено погодити питання про можливість відрядити до Будинку ветеранів революції осіб із революційним стажем до 1905 р. включно. Якщо не вдасться заповнити Будинок ветеранів революції відповідним контингентом, було вирішено продовжити революційний стаж для осіб, що належать відрядженню,

до 1918 р. Питання про відрядження того чи іншого ветерана революції вирішує Комісія із призначення персональних пенсій при НКСЗ за участю представників Товариства старих більшовиків і Товариства політкаторжан та засланців (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 12).

Опікувалося Товариство й долями дітей своїх колишніх революціонерів-побратимів. Так, згідно з постановою-клопотанням Президії Товариства політкаторжан та засланців було призначено стипендію Наталії Чистяковій, яка навчалася в Одеському інституті образотворчого мистецтва на поліграфічному факультеті й одержувала неповну стипендію. Матір Наталії Чистякової – А.Г. Чистякова померла в засланні в с. Рождественському Єнісейської губернії, куди була вислана царським урядом за революційну роботу (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 18).

Також, згідно з домовленостями Центральної ради Товариства політкаторжан та засланців із Головтузом у Москві, діти членів Товариства зараховувалися до вишів без іспитів. Так, розпочали навчання в Харківському технологічному університеті Август Аронович Грановський і Валентин Житанер-Лейбсон (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 133). Окрім цього, Президія Всеукраїнського товариства політкаторжан та засланців підтримала клопотання члена спільноти Степаніченка щодо прийому на навчання його сина (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 173).

Надавалась грошова допомога і членам Товариства, які мали інвалідність та були безробітними. Так, Якову Матвійовичу Животинському, який був інвалідом 2-ї групи й на утримуванні якого перебував його 76-річний батько, була надана персональна пенсія (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 436).

1934–1935 рр. стали не тільки останніми роками діяльності Всеукраїнського товариства політкаторжан та засланців, але й піком їхньої роботи. Станом на 1 січня 1934 р. Товариство у своєму складі налічувало 337 осіб. За звітний період зі складу Товариства вийшли 15 осіб і померли троє осіб. З 1 січня 1935 р. Товариство налічувало вже 338 осіб (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 443).

Станом на 1934 р. у віданні Харківського відділу були військовий шпиталь і колгосп «Червона Перемога». Київське відділення опікувалося 14-м саперним батальйоном і колгоспом «Перемога». Одеський відділ був шефом дитячого будинку для безпритульних та колгоспу ім. Дзержинського. Дніпропетровське відділення опікувалося просвітницькою діяльністю серед учнів школи № 30 та колгоспом «Зоря» (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 447).

Наприклад, у колгоспі ім. Дзержинського членами Товариства було прочитано 36 доповідей на політичні та господарські теми. У колгоспі «Перемога» було проведено 9 виступів на різні тематики. Також була проведена пропагандистська робота серед учнів сільської школи. Члени Товариства брали участь у відкритті партійних зборів колгоспу, а також у розширеному пленумі та зборах комсомольської організації (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 449). Колгоспу «Зоря» була надана допомога в ремонті інвентарю, виготовлення рал для молотарки та передано 600 книг у міську бібліотеку (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 450).

Велася культурно-просвітницька робота й серед дітей. Наприклад, у Харкові члени Товариства разом зі школярами тричі відвідали кіно, один раз театр та двічі цирк. Також були

Таблиця 2

Статистика доповідей членів Товариства по Україні

Аудиторія	Харків	Одеса	Краматорськ	Дніпропетровськ	Запоріжжя	Полтава	Усього
Робочі	210	342	23	44	74	19	712
Військові	96	34	60	13	4	2	209
Колгоспники	29	75	16	10	11	3	144
Студенти	13	10	23	27	24	16	113
Службовці	21	17	15	16	9	6	84
Піонери	37	46	1	–	–	–	84
Інші	24	–	3	16	5	12	60
РАЗОМ	430	524	141	126	127	58	1 406

Джерело: ЦДАВО. Ф. 808. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 446.

організовані гуртки з вивчення німецької мови (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 460). У Дніпропетровську дітям було прочитано одну лекцію, проведено одну бесіду й одну доповідь, а також організовано десять екскурсій (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, Спр. 13, арк. 461).

В Одесі шефською бригадою в дитячих будинках було проведено 27 доповідей, 8 співбесід, 5 вечорів спогадів, 27 екскурсій і 20 художніх читань. На всі заходи Товариством було витрачено 4 000 руб. (ЦДАВО, ф. 808, оп. 3, спр. 3, арк. 60).

Також 1934 р. став переломним роком у науково-дослідницькій роботі Товариства. Зокрема, готували до друку журнал «Каторга та заслання». У квітні 1934 р. була проведена Всеукраїнська нарада стосовно наукової діяльності (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 466). Станом на кінець 1934 р. у фондах наукового відділу Товариства налічувалося 3 000 карток політичних процесів по Україні, 60 папок із копіями архівних документів, 300 сторінок виписок з архівних матеріалів і 24 готових рукописи з історії революційного опору в Україні (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 467).

Загалом, за період своєї діяльності Всеукраїнське товариство політкаторжан та засланців видало у власній друкарні 70 000 екземплярів книг з історії революційного руху та каторги.

Однак потроху диктатура «сталінізму» добралася і до Товариства. У 1934 р. була створена Приймально-ветеранська комісія, завданнями якої стали розгляд заяв, прийом до Товариства й очистка від «ворожих» елементів (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, спр. 13, арк. 471).

З нагоди 30-річного ювілею революції 1905 р. були заплановані спогади учасників революційних подій в Україні. Було виявлено, що в Москві проживали двоє учасників революційних подій – С.Н. Ходашев і Геппенер. Було вирішено попросити їх скласти конспекти з їхніми спогадами та вислати до Всеукраїнського товариства політкаторжан та засланців (ЦДАВО, ф. 808, оп. 1, Спр. 13, арк. 164).

Завдання відділень у сфері музейної роботи на 1935 р. передбачало використання місцевих матеріалів. Музеї, музейні кутки та виставки мали показати як проходила революція в окремому місті й області (ЦДАВО, ф. 808, оп. 3, спр. 3, арк. 8).

Таблиця 3

Читачі та кількість узятих книг за 1934 р.

Відділення	Кількість читачів	Серед них членів Товариства	Кількість відвідувань	Видано книг	Наукових книг	Художніх книг
Харківське	68	41	207	412	145	267
Одеське	203	66	2 099	2 647	1 098	1 549
Київське	–	–	–	888	–	–
Дніпропетровське	85	–	–	–	–	–
Запорізьке	–	–	–	–	–	–
Полтавське	36	7	305	589	–	–

Джерело: ЦДАВО. Ф. 808. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 64.

Таблиця 4

Клубна робота Товариства за 1934 р.

Відділення	Лекції	Художні читання	Концерти	Кіно	Загальні збори
Одеське	27	9	10	57	10
Київське	18	–	4	–	6
Дніпропетровське	18	19	–	50	4
Запорізьке	–	1	1	–	16
Полтавське	5	5	–	–	6
РАЗОМ	80	34	15	107	42

Джерело: ЦДАВО. Ф. 808. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 63.

Функціонувало Товариство до серпня 1935 р., Президія ЦВК СРСР від 17 серпня 1935 р. ліквідувала Товариство колишніх політкаторжан і засланих. Після ліквідації більшість членів товариства були розстріляні або опинилися у сталінських таборах (Касьянова, 2014, с. 72–79).

Висновки. Отже, після Жовтневої революції 1917 р. серед революціонерів постала нагальна потреба узагальнити той досвід, який, зрештою, забезпечив їм перемогу над царизмом. Для цього в 1921 р. анархістами, есерами, меншовиками та більшовиками було

засновано Товариство колишніх політкаторжан та засланих. Своїм головним завданням уважало збереження безцінних матеріалів революційного руху для майбутніх поколінь за допомогою культурної, видавничої, пропагандистської та освітньої політики, яку проводили члени Товариства. Аж до 1934 р. Товариство колишніх політкаторжан і засланих залишалося майже незалежною громадською організацією, що скористалося можливістю не тільки цілком використовувати ресурси, надані державою, але й вийти за жорсткі обмежувальні рамки.

Список використаних джерел:

- Біліченко, Л. С. (2021a). Історія Миколаївської каторжної тюрми (1907–1920 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. № 3. С. 50–59.
- Біліченко, Л. С. (2021b). Каторжні тюрми України у контексті реформування пенітенціарної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак*. 2 (34). С. 95–104.
- Біліченко, Л. С. (2022). Харківська пересильна в'язниця як пункт для тимчасового утримання каторжних та пересильних арештантів (друга половина XIX – початок XX ст.). *Proceedings of VII International Scientific and Practical Conference, Kharkiv*. Харків, С. 1339–1346.
- Всесоюзное о-во политкаторжан и ссыльно-поселенцев (о-во политкаторжан). Адресная и справочная книга на 1928 год. Москва: издания Московского Совета. 1928. С. 215.
- Касьянова, Н. М. (2014). Товариство колишніх політкаторжан і засланих: створення та діяльність. *Історичні і політологічні дослідження*. № 1–2. С. 72–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2014_1-2_12
- Левченко, Л. Л. (2019). Миколаївський піклувальний про тюрми комітет як орган управління тюремним господарством та опіки над в'язнями. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. № 3. С. 44–58.
- Міронова, І. С. (2021). Реалізація реформи скасування тілесних покарань у каторжних тюрмах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Том 32 (71). № 4. С. 69–76.
- Токаленко, П. О. (2015). Реакційна політика царизму на півдні України у роки Першої російської революції 1905–1910 рр.: статистичний вимір. *Емінак*. № 4. С. 32–37.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 808. Оп. 1. Спр. 13.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 808. Оп. 3. Спр. 3.

References:

- Bilichenko, L. S. (2021). *Istoriia Mykolaivskoi katorzhnoi tiurmy (1907–1920 rr.)* [History of the Nikolaev convict prison (1907–1920)]. *Starozhytnosti Lukomoria*, № 3, pp. 50–59. [in Ukrainian].
- Bilichenko, L. S. (2021). *Katorzhni tiurmy Ukrainy u konteksti reformuvannia penitentsiarnoi systemy Rosiiskoi imperii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Forced prisons in Ukraine in the context of reforming the penitentiary system of the Russian Empire (second half of the XIX – beginning of the XX century)]. *Eminak*, 2 (34), pp. 95–104. [in Ukrainian].
- Bilichenko, L. S. (2022). *Kharkivska peresylna v'iaznytsia yak punkt dlia tymchasovoho utrymannia katorzhnykh ta peresylnykh areshantiv (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Kharkiv Transit Prison as a temporary detention facility for convicts and deportees (second half of the 19th and early 20th centuries)]. *Proceedings of VII International Scientific and Practical Conference, Kharkiv*. Kharkiv, pp. 1339–1346. [in Ukrainian].
- Vsesoyuznoe o-vo politkatorzhan i ssylno-poselencev (o-vo politkatoorzhan) [All-Union Society of Political Prisoners and Exiled Settlers]. *Adresnaya i spravochnaia kniga na 1928 god*. Moskva: izdaniya Moskovskogo Soveta. 1928. p. 215. [in Russian].
- Kasianova, N. M. (2014). *Tovarystvo kolyshnykh politkatorzhan i zaslantsiv: stvorennia ta diialnist* [Society of Former Political Prisoners and Exiles: Creation and Activities.]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. № 1–2. pp. 72–79. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2014_1-2_12 [in Ukrainian].

Levchenko, L. L. (2019). Mykolaivskyi pikluvalnyi pro tiurny komitet yak orhan upravlinnia tiuremnym hospodarstvom ta opiky nad viazniamy [Mykolayiv Prison Trusteeship Committee as a Prison Management and Guardianship Authority]. *Visnyk Penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*, № 3. pp. 44–58. [in Ukrainian].

Mironova, I. S. (2021). Realizatsiia reformy skasuvannia tilesnykh pokaran u katorzhnykh tiurmakh Kharkivskoi hubernii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Implementation of the reform of the abolition of corporal punishment in penal prisons of Kharkiv province (second half of the XIX – early XX centuries.)]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho*, Tom 32 (71), № 4, pp. 69–76. [in Ukrainian].

Tokalenko, P. O. (2015). Reaktsiina polityka tsaryzmu na pivdni Ukrainy u roky Pershoi rosiiskoi revoliutsii 1905–1910 rokiv: statystychnyi vymir [Reactionary policy of tsarism in the south of Ukraine during the First Russian Revolution of 1905–1910: a statistical dimension] *Eminak*, № 4, pp. 32–37. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO) [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 808. Op. 1. Spr. 13. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO) [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 808. Op. 3. Spr. 3. [in Ukrainian].